

UOT 069.7.

Aygün QASIMOVA

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan
Ədəbiyyatı Muzeyinin doktorantı
avgun.qasimova1923@gmail.com

DÜNƏNİMİZDƏN BUGÜNÜMÜZƏ

Açar sözlər: *tarix, muzey, maddi-mədəniyyət abidələri, arxeologiya, arxeoloq*

Key words: *history, museum, material-cultural monuments, archeology, archeologist*

Ключевые слова: *история, музей, материально культурные достопримечательности, археология, археолог*

Giriş. Bəşər tarixi öz fəaliyyət dövrünü keçirmiş mərhələlərdən ibarətdir və bu proses davam etməkdədir. Tarixi inkişafda mədəniyyətin inkişafına və yayılmasına təkan verən insan öz zəkasının köməyi ilə sadə ibtidai alətlərdən tutmuş ən incə zövqlü zərif nümunələrə qədər, tarixi məqamların yaşadılıb nəsil-lərə çatdırılmasına nail olmuşdur. Minilliklər ərzində və sonrakı dövrlərdə bəşəriyyətin qoruyub saxladığı tarixi mədəniyyət abidələri, maddi-mədəniyyət nümunələri, kitabələr, adət-ənənələr, folklor inciləri, bir sözlə, ilham pərilərinin toplandığı muzalar (muzeylər) məbədi nəsillərdən-nəsillərə keçərək, soy-kökünü qoruyaraq, bu günə gəlib çatmışdır.

Bu gün bizi ilk muzeylərin yaranmasından qərinələr ayırır. Bu dövrlər ərzində dünya xalqlarının milli mənəvi sərvətləri, tarixi yaddaşları muzeylərdə öz əksini tapmışdır. Muzey – bəşəriyyətin çoxərslik tarixi ərzində yaratmış olduğu qiymətli sərvətlərin mühafizəçisi, onun yaddaş salnaməsidir.

Bəşər cəmiyyəti formalaşmağa başladığı dövrdə – yəni insan cəmiyyəti özünü dərk etməyə başladığı zamanlarda müəyyən bir formada muzeyçilik ənənələri formalaşmağa başladı. Bəzən qiymətli bir əşyanın qorunub saxlanması, gözəl əl işi olan xalçanı xarab olmasın deyə yerdən götürüb divarda saxlamaq, istifadə olunan pulları (xırda pullar) toplayaraq kolleksiya yığmaq fikri muzeylərin yaranmasına zərurət yaratdı. Bəşər tarixində muzeylərin yaranması və inkişafı onu deməyə əsas verir ki, bu müqəddəs məkanların meydana gəlməsini insan övladı ilk dəfə gözəllik aləmi ilə əlaqələndirmişdir. Beləliklə də tarixi inkişafın labüdlüyünün nəticəsi olaraq muzeylər yaranmağa başladı.

Muzeylər. Mədəniyyət müəssisələrindən biri kimi muzeylər – tarixi yaddaşlarda əks etdirən, zamanın sınağından çıxsa-çıxa zənginləşən, nəsillərdən-nəsillərə yadigar qalan ən qiymətli xəzinədir. Muzeylər dünyanın dünənki real həqiqətlərini öyrənmək, sabahına da açıq gözlə baxmaq üçün yaradılmış əsl elm və tərbiyə ocaqlarıdır. Eyni zamanda tarix və mədəniyyət abidələri də xalqın milli sərvətidir. Tarix və mədəniyyət abidələri, arxeoloji və memarlıq nümunələri, tarixi hadisələr, numizmatik və epigrafiq materiallar – xalqın tarixi, keçmişi, bugünkü əqidəsi ilə bağlı dəyərlərdir. Bu dəyərləri qoruyub gələcək nəsillərə çatdırmaq üçün isə tariximizi bilməli və ona sahib çıxmalıyıq.

İnsan cəmiyyəti keçmişini, öz ictimai və mənəvi həyatını bəzi mənbələrə əsaslanaraq araşdırır. Mənbələr isə olduqca müxtəlifdir. Əsasən, mənbələr iki qrupa bölünür: maddi mənbələr, yazılı mənbələr.

Maddi mənbələr, yəni insan əli ilə yaradılmış hər nə varsa, onların qalıqlarını öyrənir. Bu baxımdan tədqiqatçının ən yaxın köməkçisi qayaüstü təsvirlər, epigraflıq mətnlər olur. Lakin əsas mənbə əsrlərlə yer altında qalmış və cəmiyyətin keçmişi haqqında müəyyən maddi dəlilləri özündə əks etdirən abidələr kompleksidir.

Yazılı mənbələr – tarixdə ən qədim yazılı mənbə e.ə. IV minilliyin ikinci yarısına aiddir. Yazılı mənbələr cəmiyyət tarixinin yalnız altı minillik bir dövrünü qismən işıqlandırmağa imkan verir. Bu dövr bəşər tarixində sinifli cəmiyyətin yaranması və inkişaf dövrüdür [4, s.5].

Hər birimiz tarixlə bağlı məlumat almaq istədikdə kitab oxuyuruq, filmlərə baxırıq, internetə müraciət edirik. Bununla da maraqlandığımız mövzu haqqında müəyyən məlumatlar əldə edirik. Ancaq tariximizi, keçmişimizi əyani şəkildə dərk etmək, yaşamışlarla yaşayan əşyaları görmək, təbliğ etmək üçün muzeylərə, tarixi abidələrə müraciət etməliyik. Ümumiyyətlə, tarix və arxeologiya bir-birindən ayrılmazdır. Yəni hər ikisi cəmiyyətin keçmiş tarixini öyrənir. Tarixin isti izlərini ancaq bu məkanlarda görə bilərik. Öz vətəninin keçmişinə məxsus olan hər bir əşya insanda vətənpərvərlik hissini, keçmişinə məhəbbət hissi oyadır. Öz vətəninə, xalqına aid olan nümunələrin başqalarına, başqa xalqlara aid edilməsinə etiraz hissi yaranır. Bu isə gələcək nəslin öz torpağına, vətəninə, xalqına sahib çıxmasının ilk cümlələridir.

Azərbaycanda muzeylərin yaranması XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinə, arxeoloji komitənin yaranması 1923-cü ilə təsadüf etsə də, muzeylərin sələfi olan kolleksiyaçılıq ənənələrinin, mədəni irsi bəşər mədəniyyətinin ayrılmaz parçası olan vətənimizin yaşayış məskənlərinin tarixi çox qədimdir. E.ə. son, eləcə də eramızın ilk əsrlərində Atropatena və Albaniyanın hökmdar saraylarında nadir sənət əsərlərinin, dünyəvi və dini məzmunlu zəngin kitabların, əlyazmaların saxlandığı məlumdur. Səfəvilər dövründə müasir muzeyçilik fəaliyyətinin prototipi olan kolleksiyaçılıq ənənələri daha da inkişaf etmişdir. Həmin dövrdə qiymətli əşyalar, əsasən, xəzinələrdə və saray kitabxanalarında saxlanılırdı. Saray kitabxanası sadəcə kitabxana deyil, həm də elm və incəsənət mərkəzi, təhsil ocağı, muzey əşyalarının qorunduğu böyük bir dövlət müəssisəsi rolunu oynayırdı.

XIX əsrdə Azərbaycanın güclü dövlətlər tərəfindən parçalanması, daxildəki ictimai-siyasi pərakəndəlik bütövlükdə mədəniyyətə, o cümlədən muzey və kolleksiyaçılıq işinə çox ciddi ziyan vurdu. Xanlıqlar arasında baş verən ərəkişmələri, müharibələr nəticəsində bir çox qiymətli maddi-mədəniyyət abidələri məhv edildi, qalanları isə yad ölkələrə aparıldı.

Qarət olunmuş tariximiz. 1826-1828-ci illər Rusiya–İran müharibəsinin sonunda rus generalları Şeyx Səfi kompleksinə məxsus zəngin, qiymətli əşyaları, xalqımız üçün dəyəri əvəzsiz olan, maddi mədəniyyət nümunələrini qarət etdilər [1, s.713].

Çarizm dövründə Azərbaycanda arxeoloji bazanın yaradılması, muzey işinin təşkili məqsədyönlü şəkildə ləngidilirdi. Əsas məqsəd isə vətənimizin ərazisində aşkar edilən arxeoloji abidələri, qiymətli sənət nümunələrini ölkədən aparmaq idi.

Bilindiyi kimi, yer altında uzun illər qalan abidələr həmin diyarın keçmiş tarixini öyrənmək üçün geniş imkanlar açır. Azərbaycan ərazisinin hansı bölgəsində qazıntı aparılırsa, qədimdən qalma abidələrə rast gəlinir. Bu abidələr ulu babalarımızın yaşayış tərzini qədim tariximizin bu və ya digər dövrünü öyrənmək üçün bizə imkanlar açır. Zəngin tarixi abidələrə, yeraltı və yerüstü sər-vətlərə malik Azərbaycan XIX əsrin ortalarından başlayaraq xarici arxeoloqların, səyyahların diqqətini çəkmişdi. Azərbaycanda arxeoloji abidələrin tədqiqi elə bu tarixdən başlayır. Tədqiqatlarla xarici arxeoloqlar məşğul olurdular, əsasən də həvəskar arxeoloqlar. Çox təəssüflər olsun ki, onlar açdıqları abidələrdən çıxan qiymətli nümunələri öz ölkələrinə göndərmişlər.

Öz maddi mədəniyyət qalıqları ilə zəngin olan Azərbaycan hələ o dövrdə, böyük rus akademiki İ.İ.Meşşaninov tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Akademik Azərbaycanın müxtəlif bölgələrini gəzdikdən sonra vətənimizin ərazisini zəngin və təbii muzey adlandırmışdır.

Fransız tədqiqatçı A.Barje 1862-ci ildə yazırdı ki, Muğan düzündə abidələrin sayı çoxdur və son dərəcə qiymətlidir. O, həmçinin yazırdı ki, qədim zamanlarda bu ərazilərdə çoxlu əkin sahələri, gözəl meyvə bağları, kəndlər və şəhərlər olmuşdur.

Gədəbəy və Daşkəsən mis mədənlərində elektrotexnik vəzifəsində işləyən Valdemar Belk Şuşa və Gəncədə alman dili müəllimi işləyən Emil Reslurla birlikdə Azərbaycanın bir çox rayonlarında uzunmüddətli qazıntı işləri apararaq, yüzlərlə abidəni açıb öyrənmişlər. Onlar açdıqları abidələrdən çıxan əlvan metalları, daş-qaşlardan düzəldilmiş zərif zinət əşyalarını Berlin, Münxen və Hamburq muzeylərinə verməklə öz muzeylərini zənginləşdirmişlər.

Fransız mühəndis Jak de Morqan Mısır və İranda geniş tədqiqat işləri aparıqdan sonra XIX əsrin axırlarında Azərbaycanın cənub-şərqinə gəlmiş və burada 300-ə yaxın qəbir abidə aşkara çıxararaq, onları açmışdır. Hətta Jak de Morqan sonralar öz xatirələrində yazırdı ki, bir abidədən 16 kq əlvan metal götürmüşdür. Onun Lənkəran ətrafında əldə etdiyi əşyalar Fransanın məşhur muzeylərindən olan Şen-Jermen muzeyinə satılmışdır [2, s.28].

Təəssüflər olsun ki, əcnəbi arxeoloqların vətənimizdən daşdıqları, dəyəri heç nə ilə ölçülməyən maddi mədəniyyət xəzinələrimiz muzeylərdə Qədim Şərq xalqlarına aid edilmişdir. Bununla da biz maddi mədəniyyəti olmayan bir xalq kimi qələmə verilmişik.

Azərbaycanın maddi mədəniyyət nümunələrinin respublikadan daşınması sovet hakimiyyəti illərində də davam etmişdir. Bu dəfə həmin vəzifəni “qonşu” Ermənistan respublikası yerinə yetirmişdir. Ermənilər 1920-1930-cu illərdə Qarabağın dağlıq hissəsinə, Qazax və Zəngəzur bölgələrinə ekspedisiyalar təşkil etmiş, xalqımızın tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı dəyərli nümunələri aparmışlar.

Erməni təcavüzkarlarının qarət etdikləri muzeylərdə Azərbaycan xalqının tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı qiymətli əşyalar, rəsm və heykəltəraşlıq əsərləri, dünya şöhrətli Azərbaycan xalçaları, Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərinin xatirə əşyaları, digər qiymətli materiallar olmuşdur. Qarət etdikləri bu əşyalar indi xarici auksionlarda satılır, yaxud müxtəlif sərgi və muzeylərdə erməni mədəniyyət nümunəsi kimi dünya ictimaiyyətinə təqdim olunur [3, s.26].

Tariximizdə baş verən bir çox hadisələrlə əlaqədar memarlıq abidələrimizin çoxu uçurulub xarabalıqlara çevrilmiş olsa da, onların bəzilərinin qalıqları uzaq

keçmişdəki abidələrin quruluşu və tikinti materialları haqqında müəyyən qiymətli məlumat verir.

Arxeoloji qazıntılar zamanı tədqiqatçılarımız Naxçıvan, Ağam, Qazax və Mingəçevirdə çiy kərpicdən tikilmiş çox sayda abidə tapmışlar. Mingəçevirdə tapılan yaşayış yerlərinin qaradəniz tipli binalara oxşadığı güman edilir. Bu tipli binaların ən azı 3500-4000 ilik tarixi vardır.

Memarlıq abidələrimizin çoxu tariximizin müəyyən dövrlərində işğalçılar tərəfindən dağılsa da, bəziləri indiyədək qalmaqdadır. Abidələrin ən qədimi siklop tikintiləridir. Çox iri daşlardan tikilmiş bu abidələrin başa çatdırılması üçün çoxlu insan qüvvəsi tələb olunurdu. Belə tikintilərdən Azərbaycanın dağlıq yerlərində 120-yə qədər bu günə kimi qalmaqdadır.

Naxçıvan, Gədəbəy, Daşkəsən, Şəmkir, Tovuz və digər rayonlardakı sikloplar akademik İ.İ.Meşşaninov və İ.M.Cəfərzadə tərəfindən tədqiq edilmişdir. Bu tikintilər tarixin müxtəlif dövrlərində müxtəlif məqsədlər üçün yaşayış yeri, heyvan saxlamaq, düşməndən qorunmaq və ibadətgahlar kimi istifadə edilmişdir.

İstər keçmişin bizə gəlib çatan tarixi mədəniyyət abidələri, istərsə də müasir dövrdə yaradılmış gözəl sənət nümunələrini gələcək nəsillər üçün mühafizə edib saxlamaq günün ən vacib məsələlərindən biridir. Bu, həm də insanlarda milli şüuru, milli-mənəvi, əxlaqi dəyərləri, vətənə məhəbbəti, milli həmrəylik, milli və ümumbəşəri hissləri formalaşdırır.

Bu baxımdan sosial institutlardan olan muzeylər, tarixi abidələr mədəniyyətin varisi kimi çıxış edərək tarixi, bədii və estetik sərvətləri özündə əks etdirir. Muzeylər xalqın mənəvi xəzinəsini mühafizə edərək qoruyub saxlamaqla yanaşı, həm də bu mənəvi xəzinəni zənginləşdirir və gələcək nəsillərə çatdırır.

Xalqımızın qədim tarixi və mədəniyyətini özündə əks etdirən, bədii mədəniyyətin inkişafını artıran, dünya incəsənətinin inkişafında əsas amil hesab edilən Azərbaycan muzeylərinin də özünəməxsus rolu, dəsti-xətti vardır. Azərbaycanda muzey şəbəkəsinin təkmilləşməsi maarifin, elmin, teatrların, kitabxanaların və digər mədəni-maarif ocaqlarının inkişafı ilə əlaqədər olmuşdur. İlk muzeylərin yaradılmasında bir çox ziyalıların, maarifçilərin və pedaqoqların əməyi əvəz edilməzdir. Məsələn, ilk diyarşünas alim, filosof Abbasqulu ağa Bakıxanov öz yurdunu və onun tarixini gözəl bilənlərdən idi. “Gülüstani-İrəm” traktatında o öz şəxsi müşahidələrindən yararlanmışdır [2, s.45, 49].

1890-cı ildə Azərbaycanın görkəmli yazıçısı C.Məmmədquluzadə Naxçıvanın Nəhrəm kəndində dərs dediyi məktəbdə diyarşünaslıq muzeyi yaratmışdır və buna görə də müdiriyyətin xüsusi təşəkkürünü almışdır.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda muzey işi, arxeoloji sahə olmadığı üçün xalqımıza məxsus maddi-mədəniyyət nümunələri başqa ölkələrin serqilərini, muzeylərini bəzəyirdi. Azərbaycandan aparılmış müxtəlif sənət nümunələrindən seçmələr 1872-ci ildə Moskvada, 1873-cü ildə Vyanada, 1918-ci ildə Peterburqda Ümumrusiya sergisində, 1924-cü ildə Parisdə Ümumdünya sergisində nümayiş etdirilmişdir. Bu nümunələrin bir hissəsi ayrı-ayrı şəxslərdən alınmış, bir hissəsi isə qəzet edilərək, Azərbaycandan çıxarılmışdır. Bu gün xalqımızın keçmişini, tarixini özündə əks etdirən müxtəlif sənət nümunələri Londonun Viktoriya və Albert muzeyini, ABŞ-ın (Nyu York) Metropoli-ten muzeyini, Rusiyanın (Moskva) Tarix və Şərq Xalqları Sənəti Muzeyini, Parisin Luvr muzeyini, Türkiyənin (İstanbul) Topqapı sarayını bəzəyir [3, s.6].

Nəticə. Ümumiyyətlə, dünya təcrübəsinə nəzər salsaq görərik ki, bir muzeyin yaranması və formalaşması uzun sürən mürəkkəb prosesdir və bu iş müəyyən hazırlıq dövrü tələb edir. Həmçinin müəyyən bir ərazidə aşkar olunmuş tarixi abidənin arıxdırılması üçün xeyli vaxt lazım olur. Elə respublikamızdakı muzeylərin yaranma tarixi bunun bariz nümunəsidir.

Bu sahədə çətin bir yol keçən Azərbaycanda bu gün 300-dən çox muzey, Arxeologiya İnstitutu, müxtəlif arxeoloji sahələr fəaliyyət göstərir. Bu müəssisələr içərisində Azərbaycan xalqının qədim tarixini, keçmişini, mənəviyyatını özündə əks etdirən zəngin muzeylərimiz, dünya əhəmiyyətli, ölkə əhəmiyyətli tarixi abidələrimiz var. Nə vaxt yaranmasından, eksponatlarının zənginliyindən asılı olmayaraq, muzeylər, tarixi abidələr keçmişlə bugün arasında bağ, əlaqə yaradır. Bu müəssisələr tariximizin öyrənilib-öyrədilməsi, mədəniyyət sərvətlərimizin toplanıb qorunması və təbliği ilə bağlı çox vacib işlər görür. Cansız əşyalar şüşə vitrinlər altında yaddaşa çevriləndə, keçən tariximizi, mədəniyyətimizi, mənəviyyatımızı, vətən uğrunda canından keçən övladlarımızı, qələbə dolu günlərimizi əks etdirəndə dünənimizi görür, sabahımıza daha inamla baxırıq. Muzeylərdə, abidələrdə daşa çevrilən tariximiz keçmişimizə işıq tutmağa, torpağımıza, vətənimize, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərə, qəhrəmanlara, baş vermiş tarixi hadisələrə münasibətimizi formalaşdırır.

Bu gün Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına görə, tarix və mədəniyyət abidələrini mühafizə etmək hər bir vətəndaşın borcudur. Tarix və mədəniyyət abidələri Azərbaycan Respublikasının “Mədəniyyət haqqında” (6 fevral 1998-ci il), “Tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi haqqında” (10 aprel 1998-ci il) qanunlarına, habelə “Ümumdünya mədəni və təbii irsin qorunması haqqında Konvensiya” (Paris, 1972-ci il), “Arxeoloji irsin qorunması haqqında Avropa Konvensiyası” (La-Valetta, 1992-ci il) kimi beynəlxalq sənədlərə uyğun olaraq mühafizə, bərpa və istifadə edilir [2, s.5].

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Muzeylər. Bakı 2007.
2. Qurbanova-Məlikova Elfira. Bədii mədəniyyətin inkişafında incəsənət muzeylərinin rolu. Bakı, 2014.
3. Bayramov Adilxan. Tariximiz, yaddaşımız, sərvətimiz. Bakı, 2007.
4. R.B.Göyüşov, A.İ.Martınov. SSRİ arxeologiyası. Bakı, 1991.

Aygun Gasimova

From yesterday to today

S u m m a r y

Museum objects reflect our history, past, yesterday turning into memory under the glass showcase. Namely these objects, archeological findings demonstrate once again that our motherland has old history and culture. The examples, revealed during the archaeological excavations conducted in Azerbaijan, prove that the place is an ancient human settlement. The cultural heritage of the Azerbaijani people is an integral part of the human culture.

Айгюн Касумова

С прошлого по настоящее

Р е з ю м е

Все предметы в музее под стеклянными витринами отражают нашу историю, прошлое и вчерашнее, которые запечатлены в нашей памяти. Именно эти предметы, археологические находки доказывают, что наша родина обладает многовековой исторической культурой. Образцы, найденные в результате проводимых археологических раскопок на территории Азербайджана, являются визуальным доказательством того, что этот край является древним поселением людей. Культурное наследие азербайджанского народа является неотъемлемой частью культуры всего человечества.